

קליפות ביצים מאחד הבורות בשוק העבאסי (צילום: רשות העתיקות)

כיכר השוק הומה

שרידי התקופה העבאסית בראש גבעת עיר דוד

יאנה צ'חנובץ ודורון בן עמי

ידיעותינו בדבר הארכאולוגיה של ירושלים בתקופה העבאסית,

במאות השמינית והתשיעית לספירה, הן מועטות. הניסיונות לשחזר את מראה העיר במהלכה של תקופה זו מתבססים בעיקרם על המקורות הכתובים ובראשם עדויותיהם של צליינים נוצרים. בתום שמונה שנות חפירה ב"חניון גבעתי" בעיר דוד הושלמה חשיפתן המלאה של השכבות מן התקופה המוסלמית הקדומה. בין התגליות הבולטות ראויים לציון מיוחד שרידיו של שוק פתוח, שהשתרע למרגלותיו של מתחם חראם א־שריף (הר הבית) מדרום בראשית התקופה העבאסית. להלן נבקש לשרטט קווים מאפיינים לפעילות המסחרית השוקקת שהתנהלה במקום באותה תקופה – שממצאיה בירושלים הם נדירים.

שטח החפירות בחניון גבעתי משתרע על פני חמישה דונמים לערך, והוא אחד משטחי החפירה הגדולים שנחפרו עד כה בירושלים. תכולתם של עשרות רבות של בורות שנחפרו בארמה בראשית התקופה העבאסית מספקת עדות ראשונה במעלה לחיי הכלכלה והמסחר בירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה. בורות אלה שימשו את בעלי הדוכנים בשוק המקומי להטמנת שיירי מרכולתם או מוצרים שנפגמו ולא היו ראויים עוד למכירה. הבורות נמצאו פזורים

על פני כל שטח החפירה, ועל פי רוב אינם מדופנים באבן. קוטרם הממוצע כמטר אחד, וכך אף עומקם. מספרם הרב בולט במיוחד על רקע דלותם של השרידים האדריכליים שנתגלו בהקשר הנדון – גדמי קירות דלים ושרידי מתקנים מועטים הם כל אשר נמצא בסביבתם. היעדרותם הכמעט מוחלטת של שרידי בנייה בשכבה זו מעידה על הימצאותם של מתקנים שנעשו מחומרים מתכלים שלא נשתמרו, דוגמת דוכנים מעץ או קירוי באריגים. מעצם טבעם לא הותירו מתקנים אלו את רישומם בעדות הארכאולוגית.

מקצת החפצים שנשתמרו בבורות – כגון כלי החרס, הזכוכית והעצם – נראו כפריטים שלמים במבט ראשון. בחינתם מקרוב חשפה מגוון פגמים קלים, שיש להניח כי היו הסיבה להשלכתם ככלי איך הפץ בו אל תוך הבורות. יוצאי דופן ברמת השתמרותם הם הממצאים האורגניים לסוגיהם (להלן). כל אלה ואחרים מעידים על הסחורה העשירה והמגוונת שנמכרה לקהל הקונים בדוכני השוק.

שרידי הממצא הבוטני הם הרכיב הדומיננטי מקרב הממצא בבורות. חשוב לציין כי בתנאי האקלים המאפיינים את אזורנו, הממצא האורגני משתמר על פי רוב רק אם עבר שריפה שהובילה להתפחמותו. למרבה הפליאה, הממצא האורגני העשיר שהתגלה בבורות הנדונים הוא ברובו בלתי מפוחם, ואף על פי כן השתמר היטב. תוצאות בדיקתו במעבדות המחקר במרכז קימל למדעי הארכאולוגיה שבמכון ויצמן למדע לא סיפקו הסבר מניח את הדעת לרמת השתמרותו הנדירה. נראה כי שרידי הצמחים עברו בתוך הבורות תהליך כימי שבמהלכו נוצר חילוף בין מולקולות אורגניות ואנאורגניות בחללי התאים או בדופנותיהם. בעקבות

"ויעלו... מן הבור": זרעי דגנים, קטניות, פירות וירקות, כלי חרס וכלי עצם מהשוק העבאסי (צילום: קלרה עמית, רשות העתיקות)

ממצאים נוספים שזכו לייצוג בולט בבורות היו כלי חרס, בעיקר כלי שולחן והגשה, שרבים מהם מעוטרים בזיגוג צבעוני. כלי זכוכית התגלו אף הם במספר לא מבוטל של בורות. לא שמה האם כלי החרס והזכוכית היו המוצר שהוצע למכירה, או שמה שימשו מיכלי אגירה לתוצרת אחרת שלא השתמרה (דוגמת תרופות ובשמים במיכלי הזכוכית). יש להניח שהימצאותם ברבים מן הבורות היא ביטוי לשני השימושים אלה גם יחד. עוד התגלו בבורות חפצי מתכת, חרוזים עשויים מחומרים שונים וקונכיית מן הים התיכון ומים סוף.

מעניינים במיוחד הם הבורות שהתגלה בהם ריכוז של פסולת תעשיית כלי עצם, באחדים אף כלי עצם מוגמרים. אלה התגלו במקבצי בורות סמוכים המאפשרים, לפי ניתוחו של אריאל שתיל, להצביע על הימצאותן של בית מלאכה לייצור כלי עצם במקום. מבין כלי העצם שהתגלו בשלבי הכנה שונים, בולטות בכות עצם טיפוסיות לתקופה זו בדמות נשים. בובות העצם מחניון גבעתי מהוות את אחד המכלולים הגדולים של כלי עצם מטיפוס זה שהתגלו בזיקה לתחום הארכאולוגי באזורנו.

תוצאות החפירות בחניון גבעתי סיפקו נתונים חשובים המאפשרים לשחזר את הפעילות המסחרית השוקקת שהתנהלה מדרום למתחם חראם אישריף בראשית התקופה העבאסית. ללא ספק זו הייתה החשיפה הנרחבת ביותר של שרידים מהתקופה הנדונה בירושלים, והיא שאפשרה להעניק פרשנות הולמת לממצא הארכאולוגי העשיר. דומה כי אלמלא החפירה הנרחבת, ספק אם היה השוק העבאסי נגלה לעינינו. הניתוח הדקדקני של הממצאים העשירים שהתגלו בבורותיו, כמו גם של פיזורם המרחבי, החזיר את דוכניו על מרכולתם וסוחריו לכיכר השוק ההומה.

תהליך זה השתמר הממצא בצורתו המקורית יותר מאלף שנים בלי שנרקב או התפרק, ובכך התאפשר לזהות את הזרעים השונים. בניתוח מעמיק של הממצא הצמחי, שערכה אוריה עמיחי מאוניברסיטת בראילן (בהנחיית פרופ' אודי וייס), זוהו זרעיהם של 38 מיני צמחים שונים. בין היתר זוהו מיני דגנים, קטניות, פירות וירקות גינה. כדוגמה לממצא המספק מידע חשוב על אודות המסחר והכלכלה באזורנו בתקופה העבאסית העולה מניתוח זה בחרנו בחציל, שזרעיו נמצאו אף הם בכורות. ההנחה המקובלת במחקר עד כה הייתה שהחציל הובא לארץ ישראל עם הכיבוש הערבי, בסמוך לאמצע המאה השביעית לספירה, אולם קשה היה לנקוב את מועד הגעתו המדויק. ממצא הזרעים בכורות השוק בחניון גבעתי מציג בפנינו את נקודת הזמן הוודאית המוקדמת ביותר שבה נמצא החציל בארץ. ממצא זה מאשש את ההנחה בדבר השתרותו של החציל בחקלאות המקומית לאחר הכיבוש הערבי, ומעיד על קשרי המסחר של ארץ ישראל בתקופה העבאסית עם האזורים שממזרח לה ועם מרכז אסיה.

מבין זרעי הפירות, נמצא ייצוג הן לפירות בר והן לפירות תרבות. הימצאותם של פירות בר מחזקת את התמונה העולה ממקורות היסטוריים ואתנוגרפיים, הנוגעת למכירה ולשימוש בפירות בר כחלק מהמערך הכלכלי וההיצע הקיים בשוק העירוני. בין מיני התרבות בולט בכמותו גפן היין. ניתן לקבוע כי בשוק שפעל במקום היה הגפן אחד מהגידולים המסחריים הבולטים והנפוצים ביותר. עוד נמצאו זרעים של עשבי בר אכילים ועשבי תבלין, ובהם: גד השדה (כוסברה), רגלת הגינה, קצח הגינה, שומר פשוט ושחליים תרבותיים.

יש מינים שעצם הימצאותם באתר מעידה על מסחר ומלאכה, ככלל זה גם תעשייה. כך הפשתה, המוכרת במרחב מתקופות קדומות מאוד, שימשה במידה מועטה כצמח רפואה ומאכל אך עיקר השימוש בה היה לצורכי מסחר ותעשייה. צמח נוסף המלמד על תעשייה בירושלים הוא אָהֶל מצוי. צמח זה מוכר כבר מתקופות קדומות כצמח שניתן להפיק מאפרו אשלגן; בעת הוספת שמן מן החי או מן הצומח לחומר זה נוצר סבון.

ניתוח מרחבי של מיקום הבורות ותכולתם הצביע על דומינטיות ברורה של ממצאים מסוג מסוים בבור יחיד, או לעתים במקבץ של בורות סמוכים. תוצאות ניתוח מרחבי זה מאפשרות להציע בזהירות את טיב התוצרת העיקרית שנמכרה בדוכן או בדוכנים שהיו סמוכים לבורות אלו. כך התגלה ריכוז של ממצאים צמחיים באזורים מוגדרים שאותם היה לפרש כאזור לממכר תוצרת חקלאית מסוג מסוים; כך, גם מציאתם של כמה בורות בהם התגלתה כמות גדולה של קליפות ביצים ואפילו של ביצים שלמות. עצמות בעלי חיים – ובכלל זה דגים וציפורים – שנמצאו בחלק מן הבורות, מרמזות אף הן על טיב הסחורה שהוצעה למכירה בדוכנים.

לעיון נוסף

1. ד' בהט, "המערך הפיסי", בתוך: י' פראוור (עורך), ספר ירושלים. התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, ירושלים, 1987, עמ' 32-79.
2. ירסלבליברטלבסקי, "מדריך ירושלים מן הגניזה הקאהירית", ארץ-ישראל, ז' (1967), עמ' 69-80.
3. G. Avni, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*. Oxford 2014.